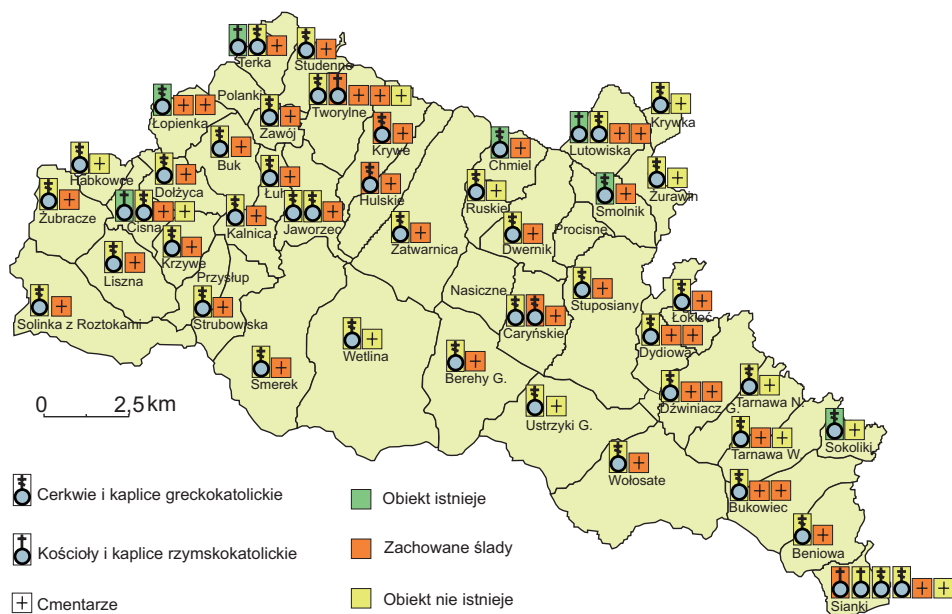

16. Stan zachowania i ochrona zabytkowych obiektów i miejsc sakralnych oraz uwagi do kształtowania współczesnego krajobrazu sakralnego

Największe straty w krajobrazie sakralnym wystąpiły w II poł. XX w. na terenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego i otuliny. Spośród istniejących w 1939 roku 52 świątyń w polskiej części badanego obszaru przetrwało do dziś jedynie 6 obiektów, a 4 są w stanie ruiny (Ryc. 221).

Ryc. 221. Stan zachowania zabytkowych świątyń i cmentarzy istniejących w 1939 r. w Bieszczadzkiem Parku Narodowym i otulinie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji terenowej.

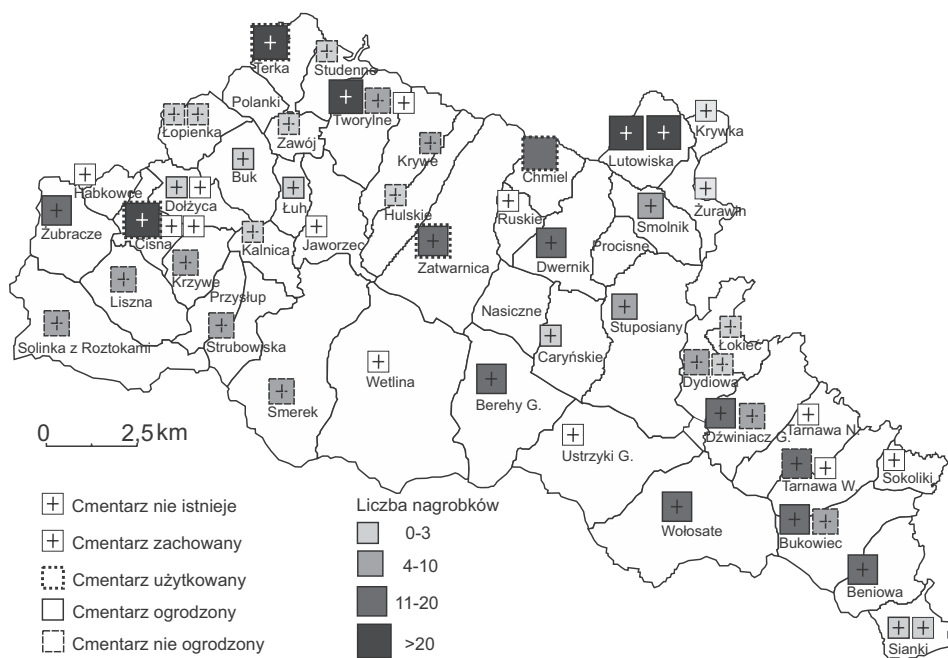
Trzy cerkwie zostały wyremontowane w latach 70. XX wieku i pełnią obecnie funkcje kościołów rzymskokatolickich. Są one w bardzo dobrym stanie. Najstarsza cerkiew w polskiej części badanego obszaru znajduje się w Łopience i pochodzi z 1 poł. XVIII w. Została ona uratowana dzięki grupie „pasjonatów” zaangażowanych w prace remontowe oraz zbieranie funduszy. Obecnie trwają jeszcze prace wykończeniowe wewnątrz świątyni. Jedyna bojkowska cerkiew, jaka zachowała się na obszarze Bieszczadzkiego Parku Narodowego i otuliny, znajduje się w Smolniku. Pochodzi ona z 1791 r. i w latach 2002–2005 przeszła gruntowny remont, łącznie z wymianą podwalin i wzmocnieniem podmurówki. Zachowane wewnątrz świątyni fragmenty polichromii wymagają jeszcze konserwacji. W latach 1991–1993

odremontowano również dawną cerkiew w Chmielu, dzięki zaangażowaniu ówczesnego proboszcza ks. P. Bartnika¹¹⁴⁸.

W latach 1999–2003 przeprowadzono także gruntowny remont w kościele rzymskokatolickim w Lutowiskach. Wymieniono pokrycie dachu i uzupełniono braki w murze, a także poprawiono odwodnienie obiektu. Odmalowano również całe wnętrze świątyni i odrestaurowano grobowiec ks. M. Hucińskiego, budowniczego kościoła. Odnowiono również kościoły w Cisnej i Terce. W 2013 r. przeprowadzono prace konserwacyjne przy kaplicy grobowej Stroińskich w Siankach. Najtrudniejsza jest jednak sytuacja z obiektami pozostającymi w stanie ruiny, znajdującymi się w polskiej części badanego obszaru poza terenami zamieszkałymi –Hulskie, Krywe i Tworylne. Wyludnione pół wieku temu tereny wsi pozostają obecnie prawie niezasiedlone, a opuszczone obiekty kultu są nadal „martwe” i niszczeją, pomimo, że zostały wpisane do Rejestru Zabytków. Niszczenie dawnych obiektów sakralnych prowadzi do swego rodzaju „desakralizacji” krajobrazu. Proces niszczenia zachodzi również na przedwojennych cmentarzach i „dotyka” obiektów małej architektury sakralnej – kapliczek i krzyży przydrożnych.

Spośród istniejących na terenie Bieszczadzkiego PN i otuliny przed II wojną św. 52 cmentarzy chrześcijańskich, 8 jest pod opieką miejscowych parafii rzymskokatolickich i nadal pełnią one funkcje grzebalne, a pozostałe są nieczynne. Z przeprowadzonej inwentaryzacji wynika, że są one w dużym stopniu zadbane i odwiedzane w celach religijnych. Obserwuje się jednak brak dbałości o indywidualne groby, szczególnie w przypadkach, gdy wymagają one kosztownych zabiegów konserwatorskich. Są one pod opieką władz gminnych, Bieszczadzkiego PN i Nadleśnictw w Wetlinie, Lutowiskach, Cisnej i Komańczy. Na tych cmentarzach obserwuje się zanikanie funkcji religijnych, a rozwój funkcji poznawczych. Szczególnie jest to widoczne w odniesieniu do cmentarzy położonych w granicach Bieszczadzkiego PN, gdzie nagromadzenie wartości historycznych, kulturowych i przyrodniczych nadaje szczególną wartość poznawczą tym miejscom. Wszystkie cmentarze znajdujące się w granicach Bieszczadzkiego PN, za wyjątkiem Wołosatego i Caryńskiego (działki Urzędu Gminy Lutowiska), należą do Skarbu Państwa. Najwięcej nagrobków przetrwało na dużych cmentarzach – w Lutowiskach, Terce, Tworylnem i Cisnej. Są to nagrobki wykonane całkowicie z kamienia lub o kamiennym cokole z żeliwnym krzyżem. Najmniej natomiast zachowanych jest nagrobków na cmentarzach usytuowanych w miejscowościach w części zachodniej obszaru, jak: Łuh, Jaworzec, Buk, Zawój, Studenne, Dołżyca i Łopienka (Ryc. 222). W przeszłości były one położone na uboczu ważniejszych dróg i słabiej rozwinięte. Można przypuszczać, że występowały

¹¹⁴⁸ Archiwum Parafii Dwernik. Informacja pisemna ks. P. Bartnika.

Ryc. 222. Stan zachowania zabytkowych cmentarzy w Bieszczadzkiem PN i otulinie (2012 r.).
Źródło: opracowanie własne na podstawie inwentaryzacji terenowej.

tu najliczniej skromne nagrobki ziemne z drewnianymi krzyżami. Dlatego do dziś pozostały tylko nieliczne, wykonane jedynie z trwalszych materiałów.

Przez miejscową ludność zostały uporządkowane opuszczone cmentarze w Dwerniku, Zatrwnicy, Żubrzcem i Lutowiskach. Pracownicy Nadleśnictwa Wetlina ogrodzili również dawne cerkwiska w nieistniejących wsiach Łuh i Buk. Dzięki staraniom wysiedlonych mieszkańców zostały ogrodzone i uporządkowane dawne cerkwiska w Dożyce i Jaworcu, a w miejscu lokalizacji nieistniejących cerkwi postawiono dodatkowo pamiątkowe tablice. Odwiedzając dziś dawne cmentarze cerkiewne ciągle zauważa się ślady pamięci w postaci zapalonego znicza lub pozostawionych kwiatów (często plastikowych). Brakuje jednak środków na profesjonalne zabiegi konserwatorskie, co jest główną przyczyną niszczenia nagrobków oraz krzyży i kapliczek przydrożnych. Pilnie wymaga zabiegów konserwatorskich jeden z cenniejszych nagrobków w Beniowej, który został zabezpieczony przez pracowników Parku oraz wiele innych. Obserwuje się przypadki dewastacji nagrobków (cmentarz w Solince) oraz kradzieży elementów krzyży i kapliczek przydrożnych (np. kradzież żeliwnego krzyża przydrożnego z Bukowca, czy kradzież rzeźby z Chrystusem Frasobliwym z kapliczki pamięci w Cisnej).

Zabytkowe obiekty i miejsca sakralne zlokalizowane na badanym obszarze podlegają zasadom ochrony, wynikającym z ustawodawstwa kościelnego i państwowego. Zabytki sakralne o szczególnej wartości objęte są ochroną za pomocą wpisu do rejestru zabytków¹¹⁴⁹. Według danych Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków z badanego obszaru zostało wpisanych do rejestru zabytków nieruchomości ogółem 9 obiektów (Tab. 47). Są to:

Tabela 47. Obiekty i miejsca sakralne z Bieszczadzkiego Parku Narodowego i otuliny wpisane do rejestru zabytków.

L.p.	Powiat	Gmina	Miejscowość	Nazwa obiektu	Rok powstania	Numer i data rejestracji
1.	bieszczadzki	Lutowiska	Chmiel	Cerkiew greckokatolicka, obecnie kościół rzymskokatolicki	1906 r.	A-139 z 29.05.1968
2.				Cmentarz greckokatolicki	XIX w.	
3.			Dwernik	Cerkiew greckokatolicka, przeniesiona z Lutowisk, obecnie kościół rzymskokatolicki	1898 r. przeniesienie do Dwernika – 1980 r.	A-707 z 25.05.1972
4.			Krywe	Ruiny cerkwi greckokatolickiej	1824 r.	A-340 z 3.10.1995
				Ruiny dzwonnicy	XIX w.	
				Cmentarz cerkiewny	XIX w.	
5.			Lutowiska	Kościół rzymskokatolicki	1911-1914	A-321 z 9.09.1994
6.				Cmentarz cerkiewny	XIX w.	A-707 z 25.05.1972
7.			Smolnik	Cerkiew greckokatolicka, obecnie kościół rzymskokatolicki	1791 r.	A-120 z 6.03.1969
8.				Cmentarz cerkiewny	XIX w.	
9.	leski	Cisna	Łopienka	Cerkiew greckokatolicka, obecnie kościół rzymskokatolicki	1757 r.	A-708 z 6.03.1972

Źródło: Rejestr zabytków: www.kobidz.pl

¹¹⁴⁹ Zgodnie z „Ustawą z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami” obowiązują następujące formy ochrony: wpis do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego, ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Dziennik Urzędowy z 2003 r. Nr 162, poz. 1568, z późniejszymi zmianami.

- dawne cerkwie greckokatolickie – 5
- kościół rzymskokatolicki – 1
- dawne cmentarze greckokatolickie – 4
- ruiny dzwonnicy – 1

Zgodnie z „Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami” ważną rolę w zakresie ochrony zabytków pełnią zarządy gmin, które powinny dbać o *zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie* oraz *zapobiegać zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków*¹¹⁵⁰. Gminy wchodzące w skład badanego obszaru mają uchwalone „Studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego” oraz plany miejscowe. W planach zagospodarowania przestrzennego gmin ustalona jest ochrona obiektów i terenów o udokumentowanych wartościach kulturowych, wpisanych do rejestru zabytków oraz gminnej ewidencji zabytków.

Nieco inaczej przedstawia się sytuacja na Słowacji i Ukrainie, gdzie mieszka ludność autochtoniczna emocjonalnie związana ze swoją miejscowością¹¹⁵¹. Dla mieszkańców tutejszych wiosek obiekty sakralne wiążą się z najważniejszymi wydarzeniami z ich życia – chrztem, ślubem, czy pogrzebem najbliższych oraz z tymi mniej ważnymi, związanymi z problemami i radościami życia codziennego. Bo, jak pisał L. Kołakowski, *„miasto czy wieś, w której się rodzimy to środek świata. Ta przestrzeń niewielka, w której się obracamy, nasze domy, cmentarze, kościoły – ta przestrzeń wiekami wysiłkiem ludzkim zbudowana [...] jest dla nas centrum świata, do którego wszystkie inne kawałki są odniesione”*¹¹⁵². Najcenniejsze obiekty objęte są ochroną i otrzymały status Narodowej Kulturowej Pamiątki. Po II wojnie światowej jako pierwsza problematykę ochrony zabytków uregulowała Czechosłowacja ustawą z 1958 r. o zabytkach kultury¹¹⁵³, z późniejszymi zmianami (Tab. 48). Niezależnie od ustawodawstwa krajowego najcenniejsze zabytki kultury wpisywane są na Listę Światowego

¹¹⁵⁰ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, rozdział 1, artykuł 4, ustęp 1, 2.

¹¹⁵¹ Dohovor o ochrane svetového kultúrneho a prírodného dedičstva (Pariž, 1972), Smernica na vykonávanie dohovoru o ochrane svetového kultúrneho a prírodného dedičstva; Mušinka M. 2005. Ľudová kultúra Rusínov-Ukrajincov Slovenska ako faktor turizmu. Etnologické rozpravy. R. XII, č. 2. Bratislava, s. 100–104.

¹¹⁵² L. Kołakowski. Cytat za: Pulinowa Z. 2000. O idei krajobrazu. Wykład na VI Forum Duszpasterstwa Akademickiego pod hasłem „Tu chodzi o wieczność”, wygłoszony 12 listopada 2000 r. w Kościele św. Tomasza w Sosnowcu.

¹¹⁵³ Zakon č. 22/1958 Zb. 17.04.1958. Zákon o kultúrnych pamiatkach.

Tabela 48. Obiekty i miejsca sakralne z PN Połoniny wpisane do rejestru zabytków.

L.p.	Miejscowość	Nazwa obiektu	Rok powstania	Numer i data rejestracji
1	Jalova	Cerkiew pw. św. Jerzego		SKK ONV HUMENNE 17/63 z dn. 24.04.1963
2	Kolbasov	cmentarz żydowski ok. 10 nagrobków	XIX w.	MK SR-1610/99-400 z dn. 17.07.2000
3	Kolbasov	cerkiew grekokatolicka pw. Wszystkich Świętych, dzwonnica	1880 r.,	R-ONV HUMENNE 256/87 z dn. 01.01.1988
				R-ONV HUMENNE 256/87 z dn. 01.01.1988
4	Runina	cmentarz żydowski ok. 10 nagrobków	XIX w.	MK SR-1610/99-400 z dn. 17.07.2000
5	Ruský Potok	cerkiew pw. św. Michała z 1740 r.		SKK ONV HUMENNE 17/63 z dn. 24.04.1963
		drewniana dzwonnica		SKK ONV HUMENNE 17/63 z dn. 24.04.1963
		obronne założenie zespołu cerkiewnego z bramką fortyfikacyjną		SKK ONV HUMENNE 17/63 z dn. 24.04.1963
6	Topoľa	cerkiew grekokatolicka drewniana pw. św. Michała Archaniola		SKK ONV HUMENNE 17/63 z dn. 24.04.1963
7	Topoľa	cmentarz żydowski ok. 40 nagrobków		MK SR-1610/99-400 z dn. 17.07.2000
8	Ulič	cerkiew pw. św. Mikołaja	1867	R-ONV HUMENNE 256/87 z dn. 01.01.1988
9	U l i č s k é Krivé	cerkiew grekokatolicka pw. św. Michała Archaniola	1718	SKK ONV HUMENNE 17/63 z dn. 24.04.1963
		z murowano-drewnianym ogrodzeniem	lata 80. XX w.	PÚ-11/1628-5/9507/SKU z dn. 12.12.2011

Źródło: databaza www.pamiatky.sk

Dziedzictwa i objęte są ochroną na podstawie Konwencji UNESCO¹¹⁵⁴. Na terenie Ukrainy ochronę zabytkowych dóbr kultury reguluje Ustawa¹¹⁵⁵ (Tab. 49).

¹¹⁵⁴ Oznámenie Federálneho ministerstva zahraničných vecí (Českej a Slovenskej federatívnej republiky) č. 159/1991 Zb. o dojednání Dohovoru o ochrane svetového kultúrneho a prírodného dedičstva.

¹¹⁵⁵ Zakon Ukraini Pro ochoron kulturnoj spadščiny. Widomosti Wierchownoj Radi Ukrainy, *BBP*, 2000, N 39, cm. 333.

Tabela 49. Obiekty i miejsca sakralne z Użańskiego Parku Narodowego i Nadsiańskiego Parku Krajobrazowego wpisane do rejestru zabytków.

L. p.	Kategoria zabytku	Miejsowość	Nazwa obiektu	Datowanie	Numer i data rejestracji	Nr decyzji wpisu do rejestru	Sposób użytkowania
1.	Lista Światowego Dziedzictwa (UNESCO)	Użok	Cerkiew greckokatolicka, obecnie kościół rzymskokatolicki		1906 r.	Obiekt Nr 1424 z 21.06.2013 r.	W kulcie
2.	Pamiętka architektury o znaczeniu narodowym	Wyszka	Cerkiew pw. św. Michała	1700	Decyzja RM URCP wid 24.04.1963, Nr 970	Religijna wspólnota (własność państwowa)	W kulcie 0,3-0,53 ha)
3.	Pamiętka architektury o znaczeniu narodowym	Husne	Cerkiew pw. św. Mikołaja	1655	Decyzja RM URCP wid 24.04.1963, Nr 970	Religijna wspólnota (własność państwowa)	W kulcie (0,3-0,9 ha)
4.	Pamiętka architektury o znaczeniu narodowym	Husne	Dzwonnica	XVIII w.	Decyzja RM URCP wid 24.04.1963, Nr 970	Religijna wspólnota (własność państwowa)	czynna
5.	Pamiętka architektury o znaczeniu narodowym	Kostrino	Cerkiew Pokrowy	1645 (Sianki) 1761 (Kostrino)	Decyzja RM URCP wid 24.04.1963, Nr 970	Religijna wspólnota (własność państwowa)	Nieczynna (0,3-0,64 ha)
6.	Pamiętka architektury o znaczeniu narodowym	Sól	Cerkiew pw. św. Bazylego	1703 (Sianki) 1834 (Sil)	Decyzja RM URSSR wid 06.09.1979 r., Nr 442.	Religijna wspólnota (własność państwowa)	W kulcie (0,3-1,4 ha)
7.	Pamiętka architektury o znaczeniu narodowym	Suchyj	Cerkiew pw. św. Jana Chrzciciela	1655	Decyzja RM URSSR wid 06.09.1979 r., Nr 442.	Religijna wspólnota (własność państwowa)	W kulcie (0,3-0,3 ha)
8.	Pamiętka architektury o znaczeniu narodowym	Użok	Cerkiew pw. św. Michała	1745	Decyzja RM URSSR wid 06.09.1979 r., Nr 442.	Religijna wspólnota (własność państwowa)	W kulcie (0,3-0,9 ha)
9.	Pamiętka architektury o znaczeniu narodowym	Użok	Dzwonnica cerkiewna	1745	Decyzja RM URSSR wid 06.09.1979 r., Nr 442.	Religijna wspólnota (własność państwowa)	czynna (0,3-0,9 ha)

L. p.	Kategoria zabytku	Miejscowość	Nazwa obiektu	Datowanie	Numer i data rejestracji	Nr decyzji wpisu do rejestru	Sposób użytkowania
10	Pamiętka o znaczeniu lokalnym Zakarpackiej obłastii – kategoria: mogiły, płyty pamięci, miejsca pochówku	Użok	Cmentarz z I wojny światowej	1914 r.	Decyzja OBK Nr 12 wid 16.01.1970 r.		Materiał z jakiego zbudowano - andezyt
11	Pamiętka Architektury o znaczeniu regionalnym	Wyżna Jabłonka	Cerkiew drewniana pw. Soboru Przenajświętszej Bogorodzicy	1788-1791	Decyzja Nr 504/1		W kulcie
12	Pamiętka Architektury o znaczeniu regionalnym	Wyżna Jabłonka	Dzwonnica przy cerkwi pw. Soboru Przenajświętszej Bogorodzicy	XVII w.	Decyzja nr 504/2		W kulcie
13	Pamiętka architektury o znaczeniu lokalnym	Niżna Jabłonka	Cerkiew Przeobrażenia Pańskiego	1820	Decyzja 2072-M		W kulcie

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Pamiatki architektury nacionalnowo znaciennia Zakarpackoj obłastii, Pamiatki kulturnoj spadiwsciny Turkiwskowo rejonu, Perelik pamiatok istorii miscewo znaciennia Zakarpackoj obłastii i Turikwskowo rejonu. www.wlm.org.ua

Prowadzona jest również, przez Wydział Polityki Społecznej Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie, wojewódzka ewidencja cmentarzy i mogił wojennych. Ewidencja zawiera samodzielne cmentarze wojenne z I i II wojny światowej, kwatery wojenne (wydzielone części cmentarzy komunalnych i wyznaniowych), mogiły wojenne indywidualne i zbiorowe z różnych okresów historycznych. Z badanego obszaru są wpisane do ewidencji dwa obiekty – Cmentarz wojenny z lat 1914–1918 w Cisnej, gdzie byli pochowani żołnierze austriaccy, niemieccy i rosyjscy (brak danych odnośnie ich liczby) oraz mogiła zbiorowa rozstrzelanych w 1942 r. przez hitlerowców 650 Żydów w Lutowiskach.

Krzyże i kapliczki przydrożne pochodzące sprzed 1945 r. objęte są ochroną prawną¹¹⁵⁶. Obowiązek należytego utrzymania, zachowania i zabezpieczenia przed

¹¹⁵⁶ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury (Dz. U. z roku 1999, Nr 989, poz. 1150)

zniszczeniem oraz uszkodzeniem spoczywa na właścicielach i użytkownikach zabytków¹¹⁵⁷. Z reguły własność krzyża czy kapliczki przysługuje właścicielowi gruntu, na którym jest posadowiony obiekt małej architektury. Wszelkie prace przy zabytku muszą być wykonywane za zgodą właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków¹¹⁵⁸.

Ochrona walorów kulturowych i historycznych jest realizowana również w oparciu o Ustawę o ochronie przyrody z 16 kwietnia 2004 r.¹¹⁵⁹. Badany obszar podlega zakazom i nakazom wynikającym z położenia w:

- Bieszczadzkiem Parku Narodowym i otulinie (utworzenie Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 4 sierpnia 1973 r.). W Planie Ochrony zasobów kulturowych Bieszczadzkiego Parku Narodowego i otuliny opracowano system zasad i różnorodne formy ochrony krajobrazu kulturowego, od skali całej historycznej wsi po pozostałości zespołów i obiektów, w tym sakralnych. Obecnie, do czasu opracowania nowego Planu Ochrony, obowiązują roczne zadania ochronne, w ramach których kontynuowane są zabiegi ochronne obowiązujące we wcześniejszym Planie Ochrony.
- Ciśniańsko-Wetlińskim Parku Krajobrazowym oraz Parku Krajobrazowym Doliny Sanu. Warto podkreślić, że park krajobrazowy zgodnie z artykułem 16 ustęp 1 Ustawy o ochronie przyrody obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania i popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju. W rozporządzeniach wojewody podkarpackiego w sprawie Parków Krajobrazowych zapisano, że szczególnymi celami ochrony są wartości historyczne i kulturowe, w tym między innymi: ochrona zasobów dziedzictwa kulturowego, walorów krajobrazowych, zachowanie walorów estetycznych i kulturowych terenu¹¹⁶⁰.
- Obszarze Specjalnej Ochrony Ptaków Natura 2000 pod nazwą „Bieszczady” (Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 21 lipca 2004 r.).

z późn. zm.) oraz wydane w oparciu o tę ustawę rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 października 2000 r. w sprawie zasad i trybu udzielania i cofania pozwoleń na prowadzenie prac konserwatorskich, archeologicznych i wykopaliskowych oraz warunków ich prowadzenia i kwalifikacji osób uprawnionych do wykonywania tych prac (Dz. U. Nr 93, poz. 1033).

¹¹⁵⁷ art. 1 ust. 3 oraz art. 25 ust. 1 w/w ustawy.

¹¹⁵⁸ art. 21 i 27 w/w ustawy.

¹¹⁵⁹ *Dziennik Urzędowy z 2004*, nr 92, poz. 880.

¹¹⁶⁰ *Rozporządzenie Nr 61/05 wojewody podkarpackiego z dnia 16 czerwca 2005 r. w sprawie Parku Krajobrazowego Doliny Sanu*, *Dziennik Urzędowy Województwa Podkarpackiego*, poz. 1386, § 2, pkt 2, s. 4979; *Rozporządzenie Nr 64/05 wojewody podkarpackiego z dnia 16 czerwca 2005 r. w sprawie Ciśniańsko-Wetlińskiego Parku Krajobrazowego*, *Dziennik Urzędowy Województwa Podkarpackiego*, poz. 1389, §2, pkt 3, s. 4987.

- Projektowanym Obszarze Specjalnej Ochrony Siedlisk (SOO) pod nazwą „Bieszczady”.

Obiekty sakralne podlegają ponadto ochronie wynikającej z ustawodawstwa kościelnego. Troskę o świątynie regulują Statuty Synodalne Archidiecezji Przemyskiej, w których zapisano, że *obowiązkiem całej społeczności wiernych jest troska o bezpieczeństwo, odpowiedni stan techniczny, czystość i piękno swych świątyń oraz dbałość o utrzymanie sakralnego charakteru miejsc świętych*¹¹⁶¹. W myśl przepisów kościelnych do współodpowiedzialności powinni włączać się ponadto duszpasterze, zwłaszcza za pośrednictwem Parafialnej Rady Duszpasterskiej¹¹⁶², a wszelkie prace konserwatorskie powinny posiadać pozytywną opinię Komisji Artystyczno-Budowlanej oraz zgody ordynariusza i inne konieczne zezwolenia¹¹⁶³.

W regionie funkcjonuje ponadto Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Oddział w Ustrzykach Dolnych. W ramach społecznej działalności Towarzystwo zajmuje się zbieraniem funduszy i renowacją obiektów zabytkowych, w tym również sakralnych. Towarzystwo wydaje ponadto periodyk pt.: „Bieszczad”, w którym publikowane są artykuły dotyczące historii regionu.

Nastrój i piękno starych cmentarzy wymaga stałej opieki konserwatorskiej. Warto jednak przy podejmowaniu jakichkolwiek działań ochronnych pamiętać o zasadzie, że *każdy cmentarz tworzy pewną całość, na którą składają się właściwe pochówki znajdujące się pod ziemią, obiekty naziemne, w tym nagrobki, ogrodzenie, bramy oraz drzewa i krzewy. Każdy z tych elementów powinien być osobno przedmiotem ochrony, ale nie należy zapominać, że wszystkie one współtworzą cmentarz jako całość. Dlatego opieką otaczać należy każdy z poszczególnych elementów, nawet wtedy, gdy jako osobny obiekt nie przedstawia on wielkiej wartości zabytkowej* – o czym przypominał ks. prof. J. St. Pasierb¹¹⁶⁴.

Najczęściej dobra wola nie wystarczy, a czasami może odnieść przeciwny skutek i przyczynić się do nieodwracalnych zmian (np. odsłonięcie z ziemi kamiennego nagrobka lub „plombowanie” zaprawą cementową przyspieszy niszczenie). Nie powinno również dochodzić do działań nieprzemyślanych (choć zapewne w dobrej wierze), jak na cmentarzu żydowskim w Lutowiskach, gdzie w ramach prac porządkowych posadzono świerki. Zgodnie z „Praktycznymi uwagami przy sprzątaniu cmentarzy żydowskich” opracowanymi przez Komisję Rabiniczną do spraw cmentarzy z dn. 14 stycznia 2003 r. zakazane jest kopanie gruntu, a także odkopywanie kamieni, tablic nagrobnych (macew).

¹¹⁶¹ Statuty synodalne. *Księga i normy ogólne*, cz. I, rozdział V: *Miejsca święte*, Statut 410, § 3, www.nowyzagorz.pl. (dalej: *Statuty synodalne arch. przem.*).

¹¹⁶² *Statuty synodalne arch. przem.*, Statut 410, § 2.

¹¹⁶³ *Statuty synodalne arch. przem.*, Statut 411, § 1,2.

¹¹⁶⁴ Pasierb S. 2001. *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*. Warszawa, s. 141.

Mając te problemy na uwadze, w celu ochrony krajobrazu sakralnego regionu i utrzymania jego tożsamości kulturowej, niezbędne jest podjęcie aktywniejszego działania różnych podmiotów. Dlatego autorce niniejszej pracy wydaje się konieczne przy podejmowaniu wszelkich działań dotyczących obiektów i miejsc sakralnych:

- pełne zapoznanie się z obowiązującymi aktami prawnymi i prawem religijnym oraz poszanowanie własności danego obiektu i miejsca sakralnego;
- pełniejsze wykorzystanie narzędzi prawnych i ekonomicznych dotyczących opieki nad zabytkowymi miejscami i obiektami sakralnymi, w tym m.in.: procedury planu przestrzennego, opracowania studialne, tworzenie parków krajobrazowych, ustalanie stref ochrony konserwatorskiej, konkursy, itp.;
- tworzenie i umacnianie finansowych i pozafinansowych mechanizmów współpracy z podmiotami, których zadania statutowe obejmują opiekę nad zabytkami;
- zadbanie o krzyże, kapliczki i figury przydrożne oraz nagrobki, z zachowaniem ich zabytkowego charakteru. Wszelkie prace powinny być poprzedzone studiami historycznymi, konsultacją merytoryczną w zakresie zabiegów konserwatorskich oraz w porozumieniu, jeśli to możliwe, z właścicielem obiektu lub miejsca sakralnego;
- uczytelnienie śladów sakralnej kultury materialnej we wnętrzach krajobrazowych, poprzedzone wcześniejszymi studiami planu i historii wsi. W przypadku obiektów pozostających w stanie ruiny (cerkwie w Krywem i Hulskiem oraz Caryńskiem i Siankach – kaplice) konieczne jest ich trwałe zabezpieczenie. Zachowane murki wymagają podniesienia, oczyszczenia lub wzmocnienia, tak aby zarysować fundamenty nieistniejących cerkwi, murków ogradzających miejsca sakralne, dzwonnice.
- Warto rozważyć wysadzenie w miejscu nieistniejących świątyń naturalnych roślin, jak: dzika róża, głóg, chaber miękkowłosy, smotrawa okazała, bez czarny lub koralowy. Wysadzone rośliny symbolicznie uczytelnią obrys dawnej cerkwi, kaplicy lub kościoła i wzbogacą wygląd estetyczny otoczenia, nadając jednocześnie specyficzny „klimat miejsca”. W przypadku nieistniejącego cmentarza można rozmieścić kilka symbolicznych głazów lub tablicę informacyjną.
- W obrębie cerkwisk wskazane jest uzupełnianie zieleni zgodnie z warunkami siedliskowymi, rzeźbą terenu i tradycją. Powinno wystrzegać się wysadzania w otoczeniu kościołów gatunkami obcymi, a sadzić lipy, jesiony, dęby, modrzewie. Należy zachować skład gatunkowy drzew i krzewów, ochraniając rzadkie formy przed zagłuszeniem ich przez rosnące gatunki pospolite. Na terenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego opieką konserwatorską otoczone są stare drzewa, a w celu uczytelnienia cerkwisk wysadza się, zgodnie z dawną tradycją, rośliny zielne.
- Zachowanie atrakcyjnych panoram, w miarę możliwości należy usuwać lub przesłaniać zielenią elementy dysharmonijne we wnętrzach wsi. Otoczenie obiektów sakralnych nie powinno zawierać elementów kontrastujących z ich

charakterem architektonicznym, np. betonowe ogrodzenia. Należy unikać, na ile to możliwe, lokalizowania w pobliżu obiektów i miejsc sakralnych linii energetycznych lub telefonicznych oraz „kiczowatego” oświetlenia.

- Opracowanie sieci informatycznej w celu tworzenia bazy danych o zabytkach sakralnych, upowszechnienia wiedzy oraz promocji oferty kulturowej i turystyczno-religijnej oraz prowadzenie właściwego monitoringu przemian.
- Przeprowadzenie działań inwestycyjnych wynikających z przepisów przeciwpożarowych oraz zabezpieczeń przeciwwłamaniowych w świątyniach zabytkowych, w celu lepszego ich zabezpieczenia.

Warto też zwrócić uwagę na nowo powstające obiekty. Wraz ze zmianami społeczno-gospodarczymi zmienia się wygląd obiektów sakralnych. Obserwuje się bardzo niekorzystne przykłady nowej zabudowy sakralnej, będące próbą importowania na ten teren projektów opracowanych dla innych regionów – elementy betonowe, strome dachy i kontrastowe kolory blachy.

W zakresie kształtowania regionalnego krajobrazu sakralnego w procesie projektowania i wznoszenia nowych obiektów i miejsc sakralnych powinno się rozważyć:

- opracowanie katalogu wzorów projektów architektonicznych na podstawie przetworzonych przez specjalistów wzorów tradycyjnej zabudowy, w tym kultywowanie tradycyjnego detalu architektonicznego i form zagospodarowania terenu. Nie powinno się powielać wzorów architektury z innych regionów. Powinny mieć zastosowanie tradycyjne elementy konstrukcyjno-dekoracyjne elewacji, ogrodzenie dopasowane do charakteru zabudowy, z naturalnych materiałów jak: drewno lub kamień polny, nie tworząc dominant także kolorystycznych. W tradycyjnej zabudowie przeważały budynki niewielkich rozmiarów, o rzucie w kształcie prostokąta lub kombinacji prostokątów (krzyż grecki lub łaciński). Dachy stosowano wielopołaciowe, brogowe, podparte słupami, z szerokimi okapami otaczającymi bryłę budowli (tzw. soboty). Dachy kryto gontem lub dranicami, a ściany – szalowano.
- organizację konkursów architektonicznych, mających na celu wybór najwłaściwszych projektów na nowo budowane obiekty oraz ich harmonijne wkomponowanie w otoczenie,
- lokalizację nowych obiektów sakralnych w miarę możliwości w historycznych miejscach, już wcześniej „uświęconych” obecnością świątyni,
- dostosowanie formy architektonicznej kaplicy cmentarnej (grobowej) do bryły zabytkowego obiektu sakralnego, w pobliżu którego ma być ona stawiana; w innym przypadku powinna nawiązywać do regionalnej tradycyjnej architektury sakralnej,
- urządzenie w pobliżu obiektów i miejsc sakralnych miejsc postojowych,
- rezygnację z lokalizacji w pobliżu urządzeń i sieci infrastruktury technicznej,
- powinno się dbać o zieleni i należy wystrzegać się wysadzania w otoczeniu kościołów świerka kłującego, jałowców), a wysadzać lipy, jesiony, dęby, modrzewie.

Warto pozyskać zrozumienie i zaangażowanie społeczności lokalnej w zakresie czynnej ochrony opuszczonych obiektów i miejsc sakralnych własnego regionu. Jest to o tyle trudne, że w regionie dawni mieszkańcy zostali wysiedleni, co przerwało ciągłość kulturową. Dlatego warto propagować wiedzę o zabytkach i kulturze duchowej regionu oraz aktywizować społeczności lokalne na rzecz opieki nad zabytkami. W tym celu różne instytucje realizują programy edukacyjne rozwijające świadomość historyczną i znajomość historii regionu, w tym także Bieszczadzki Park Narodowy (m.in. program edukacyjny „Moje Bieszczady” i ścieżki przyrodniczo-historyczne). W ostatnich latach obserwuje się również duże zainteresowanie obiektami sakralnymi wśród dzieci i młodzieży szkolnej. Zespół Szkół w Cisnej zrealizował program pt.: „Ocalić od zapomnienia przydrożne krzyże i kapliczki gminy Cisna”. We współpracy z Zespołem Karpackich Parków Krajobrazowych Szkoła w Cisnej opracowała i wydała folder z zachowanymi do dziś zabytkowymi krzyżami i kapliczkami przydrożnymi oraz przygotowała wystawę fotograficzną. Urządzane są również ścieżki przyrodniczo-kulturowo-historyczne. Ponadto opracowane są szlaki kulturowe – „Szlak architektury drewnianej” i „Szlak ikon”, które popularyzują sztukę cerkiewną i przyczyniają się do ożywienia turystyki w regionie¹¹⁶⁵. Tym samym zabytkowe cmentarze nie pełniące obecnie funkcji grzebalnych, z upływem czasu, pod wpływem popularyzacji i rozwoju edukacji krajoznawczej, stają się miejscami o dużych wartościach poznawczych i w pewnym wymiarze również rekreacyjnych¹¹⁶⁶. Funkcja poznawcza wiąże się zarówno z zasobami materialnymi, jak: nagrobki, zieleni i krajobraz oraz wartościami niematerialnymi, jak: „duch miejsca”, atmosfera sprzyjająca kontemplacji, pamięć. Funkcja rekreacyjna wiąże się z zielenią, a szczególnie z obecnością starych drzew. Takie otoczenie skłania do wyciszenia i zamyślenia nad bogactwem kultury rusnackiej, a może i też nad własnym życiem.

Rozwój dodatkowych funkcji obiektów i miejsc sakralnych wynika przede wszystkim z odmiennych walorów kulturowych i religijnych. Jeśli jednak nie podejmie się działań ochronnych to nie zatrzyma się procesu „desakralizacji” krajobrazu, rozpoczętego w dramatycznych okolicznościach wraz z wybuchem II wojny światowej i powojennych wysiedleń ludności. Zmiana systemu politycznego i celowe działania zmierzające do unicestwienia dawnej kultury cerkiewnej przyniosły ogrom strat w kulturze sakralnej regionu. Wymownym „pomnikiem” przeszłości jest dziś fragment muru wysadzonej po wojnie największej cerkwi bieszczadzkiej w Wetlinie oraz fragment ołtarza cerkiewnego w Bukowcu.

¹¹⁶⁵ Ptaszycka-Jackowska D. 1995. „Szlak ikon” w Euroregionie Karpackim. „Peregrinus Cracoviensis”, z. 1, s. 80.

¹¹⁶⁶ Tanaś S. 2007. Rola cmentarzy w kształtowaniu przestrzeni turystycznej, rozprawa doktorska wykonana w Katedrze Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, mps.